

ABDULLA QODIRIYNING O‘ZBEK ADABIY TILI VA MATBUOTI RIVOJIDAGI XIZMATLARI

*Murodqosim ABDIYEV**

Annotatsiya

Ushbu maqolada o‘tgan asrning boshlarida Turkistonda ro‘y bergan siyosiy va ma‘rifiy o‘zgarishlarning qisqacha sharhi berilgan. Shu bilan birga musulmon turkiylar jadidchiligining asoschisi Ismoil G‘aspiralining “ Tarjumon” gazetasining o‘lkada ma‘rifatchilik g‘oyalarning yoyilishidagi roli bilan bo‘liq masalalari ham ko‘rsatib o‘tilgan. Shuningdek maqolada o‘sha davrda o‘zbek adabiyotining rivojlanishiga salmoqli hissa qo‘shgan, o‘zbek romanchiligining asoschisi Abdulla Qodiriyning yangi o‘zbek adabiy tili, xususan o‘zbek milliy matbuoti rivojidagi xizmatlari ham yoritib berilishiga harakat qilingan. Xususan, uning yangi o‘zbek adabiy tili hamda milliy matbuoti shakllanishidagi xizmatlari, aniqrog‘i uni yaratish borasidagi harakatlari va zahmatlari dalillar bilan ifodalangan. Uning hozirgacha bir nom bilan o‘zgarishsiz nasr etib kelinayotgan “ Mushtum” jurnalining tashkilotchilaridan biri ekanligi, adib jurnal sahifalarida mahalliy matbuotda yagona o‘zbek adabiy tili me‘yorlarining shakllanishiga putur etkazayotgan unsurlarni ayovsiz ravishda hajv qilish jarayonlari tahlil etilgan. Shuningdek, maqolada adibning poliglot sifatida arab, fors, turk, rus tillarini mukammal bilganligi bois juda ko‘plab adiblarning asarlarini o‘zbek tiliga tarjima qilganligi hamda sharqshunos olim K. Yudaxin bilan hamkorlikda “ Ruscha-ozbekcha lug‘at” tuzish ishlarida qatnashganligi singari masalalar haqida ham fikr yuritilgan.

Kalit So‘zlar: Jadidchilik, Adabiy Til, Matbuot, So‘z, Gazeta, Lug‘at, Tarjimon.

ABDULLA KADIRI’NIN ÖZBEK EDEBÎ DİLİNİ VE BASININI GELİŞTİRME YÖNÜNDEKİ HİZMETLERİ

Özet

Bu makale, geçen yüzyılın başında Türkistan’da meydana gelen siyasî ve eğitimsel değişimlere kısa bir bakış sunmaktadır. Aynı zamanda, Müslüman Türk yoğunluğunun kurucusu İsmail Gaspıralı’nın ülkedeki aydınlanma fikirlerinin yayılmasında “Tercüman” gazetesinin rolünden de bahsedilmiştir. Buna ek olarak, makalede o zamanlar Özbek edebiyatının gelişimine önemli bir katkı sağlayan Özbek romanının kurucusu Abdulla Kadiri’nin yeni Özbek edebî dilinin, özellikle de Özbek ulusal basınının gelişmesi ile ilgili eserlerine değinilmiştir. Özellikle, yeni bir Özbek edebî dilinin ve ulusal basın oluşumundaki hizmetleri üzerinde de durulmuştur. Şimdiye kadar adı değişmeden neşredilip günümüze kadar gelen “Muştum” dergisinin organizatörlerinden birisi olması dolayısıyla, onun bu derginin sayfalarında ve yerel basında standart Özbek dilinin standartlaşmasına engel olan unsurları eleştirdiği yazılar incelenmiştir. Ayrıca makalede edibin Arapça, Farsça, Türkçe ve Rusçayı bir poliglot olarak mükemmel bir şekilde bilmesi, birçok yazarın eserini Özbekçeye tercüme etmesi ve şarkiyatçı bilgin K.Yudahin ile beraber “Rusça-Özbekçe Lügat” hazırlama gayreti gibi konulara değinilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Ceditcilik, Edebî Dil, Basın, Söz, Gazete, Sözlük, Tercüman.

* Prof. Dr., Semerkant Devlet Üniversitesi, el-mek: murodkasim63@mail.ru

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4513-258X>

ABDULLA KADIRI UZBEK LITERARY LANGUAGE AND PRESS DEVELOPMENT SERVICES

Annotation

This article provides a brief overview of the political and educational changes that occurred in Turkistan at the beginning of the last century. It was also mentioned the role of the newspaper "Tarjumun" in the spread of Enlightenment ideas in the country by Ismail Gaspirali, the founder of the Muslim Turkic density. In addition, the article made an important contribution to the development of Uzbek literature at that time, while the works of Abdulla Kadiri, founder of Uzbek novels, were also highlighted in the development of the new Uzbek literary language, especially the Uzbek national press. In particular, his services in the formation of a new Uzbek literary language and the national press, or rather his efforts and efforts to create it, are represented by evidence. Having been one of the organizers of the magazine "Mushtum", which has remained with the same name invariably until now and his bitter criticism towards factors which has damaged the formation of criteria of standard Uzbek language in the pages of magazine were analyzed. In the article, some ideas were put forward about his knowledge of Persian, Arabic, Turkish and Russian as a polyglot, translating a lot of authors works to Uzbek language and collaboration with orientalist scientist K. Yudakhin to prepare Uzbek-Russian Dictionary.

Key Words: Jadidism, Literary Language, Mass-Media, Word, Newspaper, Dictionary, Translator.

Turkiy tillar ichida o'ziga xos mavqega ega bo'lgan ona tilimiz taqdiri tarix zarvaraqlarida bitilgan unutilmas olamshumul voqealarning ayanchli asoratlari va sezilarli ta'sirlarinining ma'lum bir holatlarini o'zida mujassam etgan mukammal til hisoblanadi. Eronliklar, yunonlar, arablar, mo'g'ullar va ruslar bosqining oqibatida ham ma'naviy ham iqtisodiy tomondan yo'qotishlar bo'ldi. Turk hoqonligi, somoniylar, qoraxoniylar, temuriylar, shayboniylar, xonliklar, sho'rolar tuzumi boshqaruvlarida esa ma'lum bir bosqichlarni bosib o'tdi. Ya'ni ona tilimiz leksikasi, fonetikasi, grammatikasi, uslubshunosligida jiddiy o'zgarishlar yuz berdi.

Mustaqillik esa ona tilimiz rivoji uchun keng imkoniyatlar eshigini ochib berdi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 19-oktabridagi "O'zbek tilining davlat tili sifatini, nufuzi va mavqeni tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF -5850-sonli Farmoni ijrosini ta'minlash maqsadida 2020-2030 yillarda o'zbek tilini yanada rivojlantirish hamda til siyosatini takomillashtirish kosepsiyasi ishlab chiqilganligi ona tilimizning yanada takomillasuviga hamda rivojlanishiga keng imkoniyatlar eshigini ochib berdi.[1.]

Tarixdan ma'limki, temuriylar davridan keyin tanazulga uchragan o'lkaning ijtimoiy-siyosiy hayotida hamda iqtisodida jiddiy o'zgarishlar bo'lmadi, hisob. Jamiyatda hukm surgan boshboshdoqlik xonliklar o'rtasidagi o'zaro nizo va to'xtovsiz urushlar xalqning tinkasini quritib, Turkiston o'lkasini qoloqlik va jaholat botqog'iga torta boshladi [2. 17].

XX asr boshlariga kelib esa musulmon turkiylarning jadidchilik harakati asoschisi Ismoil G'aspirali g'oyalari butun turk dunyosi olamiga tarqala boshlagan edi. "Jadidizm harakatining asosiy maqsadi islom shariati asosini saqlagan holda Yevropa madaniyatining ibratli tomonlarini kiritish orqali Turkiston o'lkasi, Buxoro amirligi va Xiva xonligini aholisini qoloqlikdan, razolat botqog'i singari illiatlardan qutqarishga barobarida milliy masalalarni hal qilishga qaratilgan edi. Shu bois ham ular oldida jadid maktablari ochish, xayriya jamg'armalari tuzish, matbaa ishlarini rivojlantirish, kutubxona, kitobxonlik, matbuot, adabiyot va teatr san'ati singari sohalar ishlarini yo'lga qo'yish sigari vazifalar turar edi"[3., 4.].

Turkistonda jadidchilik g'oyalari aholi o'rtasida keng tarqatish va targ'ibot tashviqot qilishda tatar ziyolilarining xizmatlari ham katta bo'ldi. Ana shunday ma'rifatparvarlardan biri Ismoil Gaspirinskiy(1885-1914) edi[4.].

Bu davrga kelib, "musulmon turkiylar jadidchilik harakatining asoschisi Ismoil G'aspirali va uning tashabbusi bilan nashr etilgan "Tarjumon" gazetasi materiallaridagi tashviq va ta'sirlar tufayli o'lka jadidlari tomonidan Turkistonni razolat botqog'idan chiqarish uchun xalqni ma'rifatli qilish ..." [5.,45]singari g'oyalarni amalga oshirish uchun bir qator islohatlar o'tkazilishiga harakat qilindi.

Xususan, "Ismoil G'aspirali 1908-yilda Turkistonda bo'lib ilg'or ma'rifatparvarlardan muftiy Mahmudxo'ja Behbudiy, A. Shakuriy va boshqalar bilan uchrashdi, o'zbek, tojik, tatar bolalari uchun maktablar ochib jadidchilik g'oyalari keng tarqatdi. Bu g'oyalarni tarqatishda Ismoil Gaspirinskiyning o'zi tashabbus ko'rsatib chiqargan "Tarjimon"ning o'rni katta bo'ldi. U musulmon milliy ozodlik harakatining yo'l boshisi sifatida tanilgan edi. "Dor ul rohat musulmonlari" ilmiy-fantastik asari, " Yuz yildan so'ng 2000-sana" badiiy publitsitik roman, "Turkiston ulamosi" kabi kitoblar uning qalamiga mansub edi"[6. 285]. Uning o'lka ziyolilari bilan uchrashishi musulmonlar hayotida muhim o'zgarishlarni boshlab berdi.

Sir emaski, XX asr boshlarigacha bo'lgan davr adabiy muhiti vakillari ijodida Alisher Navoiy asos solgan eski o'zbek adabiy til(chig'atoy tili) an'ana va ta'siri kuchli edi. Yaratilayotgan asarlar aksariyati adib asarlariga hamohang tarzda yoki uning asarlariga naziralar shaklida yozilar edi. Lekin jamiyat hayotida bo'layotgan o'zgarishlar vaqtli matbuot va kundalik ehtiyojlarni ifodalash maqsadida ommaning og'zaki so'zlashuv nutqiga rus, turk va boshqa tillardan juda ko'plab yangi so'z va terminlar kirib kela boshlayotgan va o'rnatish boshlayotgan edi. Ushbu omillar natijasida xalq ichida adabiy til bilan so'zlashuv tilini yaqinlashtirishga bo'lgan ehtiyoj sezila boshlangan edi.

Bu davrda ma'rifatparvarlik oqimida qalam tebratgan Muqimiy, Zavqiy, Furqat, Avaz O'tar, Sattorxon, Turdi singari adiblar asar mazmun va shaklining o'ziga xos xususiyatlarini ochib berishda rus, turk va boshqa tillarga xos lug'aviy qatlamlardan mohirlik bilan foydalanishga harakat qilish jarayonlari kuzatila boshlandi. Asta-sekinlik bilan ma'rifatparvar ziyolilar "Turkiston viloyatining gazetasi" sahifalarida jamiyatda ro'y berayotgan o'zgarishlarga munosabat bildirilgan maqolalar paydo bo'la boshladi. Asta-sekinlik bilan o'zbek matbuotchiligi va uning uslubi shakllana boshladi. Truppa shaklidagi xalq teatrlari tashkili etila boshlandi. Samarqanda birinchi marotaba o'zbek tilida Mahmudxo'ja Behbudiyning "Padarkush" drammasi sahnaga qo'yildi. Ma'rifatparvarlik yo'nalishlari bilan bir qatorda umumturkiy(turk tili) tilni targ'ib qilish nazariyalari ham paydo bo'la boshladi. Ikkinchi tomonidan esa sho'rolar tomonidan turkiylarni bir-biriga yaqinlashtirmaslikka pinhona harakatlar bo'la boshladi. Jumladan, o'zbek millatini bo'laklarga bo'lish maqsadida har bir hududning o'z hududiy tilini yaratish va unda badiiy asarlar hamda darsliklar yozishga davat etish g'oyalari goh yashirincha, goh oshkora targ'ib qilina boshlangan edi. Bu esa ziyolilar oldiga ikki yo'ldan birini tanlash masalasini ko'ndalang qo'yilayotgan edi.

Umumturkiy til yaratish nazriyasi ilk marotaba qrim tatarlari donishmandi Ismoil G'aspirali o'zi tashkil etgan "Tarjumon" gazetasi orqali targ'ib qildi. Shundan so'ng 1905- yilda Butunrossiya musulmonlarining qurultoyida uning tashabbusi bilan turkiy tilli millatlar maktablarining yuqori sinflarida yagona turkiy til, ya'ni turk tilining o'qitilishi masalasi o'rtaga qo'yildi.

Turkiston jadidlari uchun "Tarjumon" gazeta bilim olish manbai bo'lib xizmat qila boshladi."... Ular Ismoil Gaspirinskiy faoliyatini belgilab berilgan mazkur gazetani o'lkada yangi usuldagi ta'limning yoyilishida hamda jamiyatga xos kasalliklarni yo'qotishda ommaga em bo'lishini tushunib yetdilar"[7., 309]. Bevosita "Tarjumon" gazetasida targ'ib qilinayotgan g'oyalar ta'sirida "Taraqqiyot", "Xurshid", "Shuhrat", "Tujjor", "Sadoi Farg'ona", "Al isloh" singari gazetalar hamda "Oina" jurnalini tashkil etildi. Lekin ular turli hududlarda joylashgani

bois ularda endi shakllanayotgan hozirgi o'zbek adabiy tili me'yorlariga rioya qilish, xususan, matbuot tili va uslubi masalalarida har xilliklar mavjudligi oqibatida tushunmovchilik va anglashilmovchiliklarning yuzaga kelishiga olib kelayotgan edi.

Bu davrga kelib, aniqrog'i o'tgan asrning 20- yillarida muomalada qo'llangan arabcha-forscha so'zlarning muqobili sifatida matbuot va og'zaki so'zlashuv nutqi orqali ruscha-baynalmilal so'zlar kirib kela boshladi. O'zbek ziyolilari, xususan, jadidlar ularga puristik yo'l tutishni nazarda tutgan holda vaqtli matbuot, badiiy asarlar hamda ayrim risola va lug'atlarda ularning o'rnida o'zbekcha(turkiycha) variantlarini qo'llash tavsiya etishdi: proletar-yo'sil, poezd- otasharava, samovar- o'zi qaynar, xlopkom-samovar, fontan- qaynar quduq, traktor- o't omoch va hakoza.

Ana shunday bir davrda o'zbek jadid adabiyotining bir qator ziyolilari qatori atoqli adib Abdulla Qodiriy ham bu jarayondan chetda turmadi. U "Mushtum" jurnali tashkilotchilaridan biri sifatida uning sahifalarida matbuot tilini so'zlashuv tiliga yaqinlashtirish orqali shakllanayotgan o'zbek adabiy tilini takomillashtirish tashabbusi bilan chiqdi va o'z ijodiy faoliyatida bunga amal qila boshladi. Adibning bundan maqsadi yangi tashkil etilayotgan maktablarda ona tilini o'qitilishi istagida bo'lgan ziyolilarni qo'llab- quvvatlash maqsadida endigina shakllanayotgan hozirgi o'zbek adabiy tilining me'yorlashuvini ta'minlash hamda uning buzilishiga qaratilgan turli xil unsurlardan tozalash ishlariga ma'lum darajada hissa qo'shish niyatida edi.

"Mushtum" jurnali sahifalarida adibning bu masalaga bag'ishlab, jonkuyarlik bilan bayon etgan qator hajviy maqolalari bosilib chiqqa boshladi. Ushbu o'rinda adibning o'zi aytgan quyidagi fikrlarni keltirishni o'rinli deb hisoblaymiz: "Yozganing agar o'zingni yig'latmasa – kuldirmasa, o'zgani ham hech yig'latmas-kuldirmas..."[8., 24].

Biz quyida adibning matbuot tili va uslubi haqidagi ayrim fikrlariga munosabat bildirishga harakat qilamiz:

Jumladan, adib "Qizil O'zbekiston" gazetasining 182- sonida bosilgan "Sholi ekishni kuchaytirish yo'lida" nomli maqola "Hozirgi vaqtda O'zbekistonda erga sholi ekiladi..." deb boshlanadi. Biz "yerga sholi ekiladi..." degan jumlaning o'qib judayam hayron qoldik. . O'yladikim, ilgari "osmonga sholi ekilar ekanmi!?! Har holda bu ham "yangi kashfiyotlardan" bo'lsa kerak, deb bilganmiz[9].

"Bo bunisi kim? - Pirkurlor... – bu nima nomoqulchilik!.. kulolarning piri-ya, hech balo ursin sani, sango aslo vahim degan narsa bormi ahi!... Kulollarning piri hazrati Shis alayhissalom bo'ladi-yu, sani buni pirkurlor deysan[9].

So'roqlar: "Olimpiyoda" degan so'zdan nimani tushunasiz?

Javoblar: "Olimpiyoda" –Olim akam piyoda yuradi, Olim akam piyoda boradi, Olim akam piyoda turadi[9.] va hakoza.

Shunigdek jurnal sahifalarida adib satirik maqsadlarda ba'zi terminlarning tuzilishini parodiya qilish asosida hajviy so'z va so'z birikmalari hosil qilingan. Quyidagilarga e'tibor bering:

Xulinologiya. Bu so'z tuzilish jihatidan biologiya, geologiya, filologiya singari terminlarga oxshatma tarzda hosil qilingan. Shahrimizda bo'lgan "Xuligonologiya" institutining birinchisi deb O'rdani tanidim[9.]. Bu yerda Toshkentning O'rda dahasi xuligan – bezorilar makoniga, ular ta'lim olib chiqadigan joyga aylantirganligini obrazli qilib tasvirlashda foydalanilgan.

O'jarizm. O'jar asosiga -izm affiksini qo'shish bilan hosil qilingan bu so'zni "Ozod Buxoro" gazetasi ba'zi islohotlarni yozishda umumiy orfografik qoidalarga rioya

qilinmayotganligini tanqid qilishda foydalanib shunday yozgan: Hozir “Ozod Buxoro” baʼzi bir islohotlarni “oʻjarizm” qonuniga boʻysundirib yoza boshladilar[9].

Yozuvchining Julqunboy taxallusi bilan “Kalvak mahzunning xotira daftarlaridan” nomli turkum hajviy hikoyalarda, xususan, Abu Chumboq imzosi bilan berilgan “Bir suhbatda...” nomli imzosiz bosilgan “Mavlaviy poʻstunning sarguzashtlari” va “Ayb har du jiyanda erkan” kabi hajviy asarlarida eski taʼlim usulida taʼlim beruvchi domlo imomlarning kulgili obrazlarini tasvirlagan. Ular nutqida oʻquvchilarga tushunarsiz boʻlgan jargon hamda koʻplab fors-tojikcha va arabcha diniy eskirgan soʻz va iboralarni qoʻllanish orqali satirik obrazlar yaratishning oʻziga xosligi yozuvchi tomonidan mohirona tasvirlab berilgan. Asosan ruhoniylar nutqiga xos boʻlgan asnoyi xurak, baʼdaz, algʻaraz, allomai zamon, aknun, tagʻyir, tamzir, zabh, az qiyoy, botil, bakurra, bachiza, qazora singari eskirgan arab, fors tillariga xos soʻzlar hamda oʻsha tillar va oʻzbek tili elementlari asosida vujudga kelgan kalkalashtirilgan jargonlar: poʻshida qimoq, fahmida qilmmoq, furuxt aylamoq, tarsida boʻlmoq, aftida boʻlmoq, nashʻu-namo qilmoq, girexta qilmoq singlarlarning maʼlum bir hududga xosligi tufayli oddiy xalq uchun tushunarsiz boʻlishi barobarida yangidan shakllanayotgan adabiy til meʼyorlarining buzilishiga olib kelishi yozuvchi tomonidan oʻz vaqtida zukkolik bilan payqab olingan. Shu bois adib ulardan kulgili obrazlarni yaratishda mohirlik bilan foydalangan.

Mavlon poʻstun nutqidan: “Asnoyi zabh, yaʼni xatna zamonida atrofga yigʻilgan goʻdaklarning basharti tigʻning zahriga chidaolmay girya ogʻoz qilsam qahqaha qilishlaridan behad xavotirda erdim. Bagʻdazun osh xitomiga yetub, faqirni chin oʻrniga olib bordilar[9].

Kalvak Maxzum tilidan: “Oʻzbekiston jumhuriyatida yashaydurgʻon butun agʻniyo, anqiyoy, azkiyolarga va menga yaqin boʻlgan ulamo. Fuzalo ham dorilfunoda islohothati, zamin, amlak va doxod nalogidan bezori jon boʻlgʻan ahli tijoratlarga yetib andogʻ maʼlum ravshan boʻlgʻaykim,... ul dunyosi gʻaffordan koʻch aylab, xonai oxiratka, yaʼni qabrga keldik[9].

“Toshpoʻlat tajang nima deydu?” da esa yozuvchi asar qahramonlarining nutqini individuallashtirish maqsadida jamiyat uchun foydali mehnat qilmaydigan qimorboz, maishatparastlar leksikoniga xos jargon va argolaridan unumli foydalanadi. Choychaqasini undan undan-bundan qilib tarallasini tortib yurgan Toshpoʻlatning yetti yarim soʻlkavoyini tagʻin qaysigoʻrsoʻxdan olsin-a, bobogʻimni sotib betayinmi? Yoki sayratmamnimi?... Xudo haqi galavam aynadi. Nima dermasam, mani osdirarmidi, shu xezlaring? Sattor! Bir tiyin bersam... [9].

Qimorboz: - “lato” bilan “shar” degan qimorlar bir ham yeb, “toʻrtoshiq” yana tarqab kesa, Salim polvonning toʻrt aravasi va baloxonaliq imoratini yutib olsam, hamma meliskalar choʻtol oladurgʻon boʻlsa...[9]. Ushbu satrlarda muallif reportyor nutqidagi ruscha hamda eskirgan arabcha va forscha soʻzlarning qoʻllanishini yengil kulgi yoʻli bilan hajv qiladi.

Shuningdek Abdulla Qodiriy eʼlon qilgan asarlarida personaj nutqining qiziqarli boʻlishini taʼminlash maqsadida garmdori(qalampir), bo(yana), qutilish karda(qutilmoq), bacha(bola), goʻsht kuydi(somsa), kallapoʻsh(doʻppi), jilla(ozgina, picha), ada(ota), chashm(koʻz) singari qoʻllanish doirasi cheklangan soʻzlardan unumli foydalangan.

-Hoy toʻxta qiling joʻra, -dedi samarqandlik muxlislardan biri- axiy boshingiz-ku, maynangiz bor deb bilduk. Bo nimaga akun tanangizga oʻyla qilasiz?...Yoʻq, joningizdan qoqay, joʻra, gap bundaychangi boʻlmaptur. Buyonda birisi jon kuydirib “tanqid” desun deyam siz istachinalar yel chiqorsa “labbay” deng...

- Hoy, chi boʻlli?

- Ebi(ibi), san ogʻzinga qarab gapur! Bo bizni jin urgani yoʻq...[9].

- Aki, bo tarbuzni yoshuring...

-Bo, qayonga yushurasiz, akun bu sabilni?!...[9].

Birinchi suhbatda shaxsning samarqandlik ekanligini, buxoroliklarga xos nutqning ikkinchi suhbatda berilganligini bilib olish qiyin emas. Muallif asar personajlarini og'zaki nutqqa xos so'zlashuv uslubida gapirtish orqali ularning nutqini individuallashtirib mahalliy shevalarga xos milliy kaloritni vujudga keltirgan. Shu bilan birga, o'zbek umumadabiy tilida emas, og'zaki so'zlashuv uslubiga xos bo'lgan shevada so'zlashish nutqini aynan adabiy tilning yozma shaklida qo'llash endigina shakllanayotgan yangi o'zbek adabiy til me'yorlarining buzilishiga olib kelishi mumkinligini kulgi yo'li bilan ko'rsatib beradi va ularni adabiy tilda so'zlashish va yozishga chorlaydi.

Shuningdek yozuvchi asar syujetining ta'sirchan bo'lishini ta'minlash maqsadida juda ko'plab xalq maqollari va iboralardan unumli foydalanadi. Xususan, u Kalvak Maxzumning jiyani imzosi bilan yozilgan "Toshkent boylari" nomli satirik maqolasida xasis boylardan biri – Hojiga nisbatan xalqning nafrat va g'azabini ifoda etib, shunday murojaat qiladi: "Hoy Hoji! Yoshing anchaga bordi: bir oyog'ing yerda bo'lsa, bir oyog'ing go'rda: esing borida etangingni yop! Illo, yig'ub terganlaring faqat uch-to'rtta quzg'unlarga qolishini unutma! Oting, doning o'zing bilan birga ko'mulmasin(9).

Ushbu parchada o'liming yaqin deyish o'rniga "bir oyog'ing yerda bo'lsa, bir oyog'ing go'rda" iborasini qo'llash orqali boyning ochko'zligini mohirlik bilan ko'rsatib berilganligini ko'rish mumkin.

Shuningdek, yozuvchining asarlarida "bir cho'qishda qochiradurg'on", "qiz ovlamoq", "boshlarini ikkitadan, oyoqlarini to'rttadan qilib qo'ymoq", "it eganini qusar", "ko'rpangga qarab oyoq uzat", "qoli sust kosibdan, oyog'i chaqqon kosib yaxshi", "Iligi chiroq ko'rmagan", "oltin olma, duo ol", "xotin kishining charxi bilan o'chog'iga tegma", "yel elkasiga tegdi", "qanot quyruq berganda bo'ldi", "tegimizga suv qo'yadigan bo'ldi", "haddidan oshdi", "tusini buzmasi", "dunyo mojarosidan qo'l yuvmoqchi", "yuragiga sovuq suv sepmoqchi bo'ldi", "tutuni ko'kka chiqmoqchi", "yarasini yordi", "qo'lini sovuq suvga urmay qo'ydi", "xotin kishini ushlab turish", soyalarida o'ynab-o'ynab yurish" singari ibora va hikmatli so'zlar o'zbekona hayot va mentalitetni ochib berishda muhim vosita sifatida foydalangan. Birgina "O'tgan kunlar" romani matnida qo'llangan frazeologizmlarning soni 600 dan ortiqligining[10., 9] adibning xalqning ma'naviy boyligi bo'lmish iboralardan yaxshi xabardorligidan va ulardan asar mazmunini ochib berishda unumli foydalanganligidan dalolat berib turibdi.

Adib o'zi o'rinli ta'kidlaganidek, "orttirmay va kamittirmay, o'z holicha ko'rsatish", "yo'qni yo'ndirtirmay, bor gaplarni yozish" kabi ibromuz naqlarga amal qildi va bu niyatni amalga oshirish maqsadida asar qahramonlarining nomlarini ham ismini jismiga monand qilib tanlaydi.

Yusufbek hoji, Akram hoji – hammaning nazariga tushgan haj safari amallarini bajarib, hoji unvonlarini olgan kishilar. Oftob oyim – oftobdek istarasi issiq ayol, O'zbek oyim – o'zbek ayollarining jami hislatlarini o'zida mujassam etgan, peshqadam ayollar vakili. Mirzakarim qutidor – savdo ilmimni yaxshi egallagan ziyoli kishi, Solih mahdum- tajribali va ilmi maktabdor muallim. Obid ketmon- jamoa xo'jaligini tan olmaydigan, mirishkor dehqon. Toshpo'lat tajang – ishi yurishmagan, chani yigit, Kalvak mahzum – kundalik yangiliklardan bexabar, xurofot bilan miyasi g'ovlagan imom. Berdi tatar – adibning Tataristonga qilgan safari taassurotlari natijasida tanlangan jadidnamo, ziyoli kishi. Xatib domla - jomelarda xutba o'quvchi duxon domla. Anvar – tolei porloq yigit, Ra'no – go'zal va latofatli qiz, Otabek – beklar sardori, bekdoda. Kumushbibi – kumushdek aziz va martabali qiz va hakoza. Bu o'rinda yozuvchining qahramonlarga ism tanlashdan maqsadi "ismi-jismiga monand" bo'lishini ta'minlash niyatida asarning uslubiy xususiyatlariga xos bo'lgan hissiy ta'sirchanlikni oshirishga qaratishdan iborat.

Adib rus, arab, fors, turk, tatar va boshqa tillarni mukammal bilgan. Shu bois o'sha tillarda yozilgan asarlarni originalida o'qigan. U L.Tolstostoy, A. Chexov, M. Gorkiy, A.Tolstoy, U. Xayyom, H. Sheroziy, V. Bedil, J. Rumi singari adiblarning ijodidan yaxshi

xabardor bo'lgan. Yatto Misr adibi Jo'rji Zaydoniyini " meni roman yozishga havaslantirgan ustoz" deb ulug'lagan edi.

Jumladan, adib tillar o'rtasidagi aloqa hamda til bilishning ahamiyati va foydali ekanligini ta'kidlab shunday degan edi: " Hamma tillar ham qo'shni tillardan "qarz" oladi. Busiz iloji yo'q. Asar faqat o'z tilidagina yozilsa shirasiz, quruq chiqadi. Yozuvchi o'z xalqining tilini, folklorini kamol o'rganishi shart va bir nechta tillarni bilishi fazilat. Shundagina til boyiydi, asari jonlanadi"[8., 72].“ Bu ayni haqiqat edi. Shu bois ham adib yoshlarga , farzandlariga chet tillarni xususan, rus tilini o'rganishga da'vat etadi. U o'zbek tili ixlosmandlari bo'lgan rus sharqshunoslari E.D. Polivanov, A.I. Andreyev, K.K. Yudaxin va boshqalar bilan til, madaniyat, imlo masalalarida doimiy ravishda o'zaro fikrlashib, hamsuhbat bo'lib turgan. Sharqshunos olim K.K. Yudaxin "O'zbekcha-ruscha lug'at" tuzish jarayonida Abdulla Qodiriydan doimiy ravishda maslahat olib turgan.

Adib o'zi ham mazkur lug'at tuzish jarayonida qatnashganligi haqida uning o'g'li Habibullo Qodiriy shunday deb yozadi: " 1933- yilning kech kuzi edi, shekilli, dadam bir-ikki oy bosim o'tirib, " Ruscha- o'zbekcha to'la so'zli lug'at: ning "P" harfini tuzdilar. Yodimda u kishi sandalda o'tirib, atroflariga o'nlab rus, o'zbek, arab, turk lug'atlarini yoyib qo'yib, alfavit bo'yicha kitoblardan yangi so'zlar izlar va topib yozar, lug'atlardan yangi ma'no qidirar edilar. Nihoyat jadal ishlab, u kishi o'n bir ming so'zli "P" harfli lug'atni shu yilning yoki 1934- yilning boshlarida tugatib nashriyotga topshirdilar. Lug'at 1934- yilda lotin alifbosida bosilib chiqdi. Biroq lug'at haqini olishga kelganda anglashilmovchilik ro'y berdi..."[11., 159].

Keyinchalik tuzilgan va nashr etilgan lug'atlardagi so'zlarning qanday ma'nolarda ishlatilish holatlariga oid faktik materiallar ham asosan Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romani va boshqa asarlaridabn olinganligi keng ilmiy jamoatchilik xabardordir.

Xullas, atoqli adib Abdulla Qodiriy tom ma'nodagi xalqparvar ziyoli sifatida doimiy ravishda o'zbek tilining himoyachisi bo'lgan. U mustabid tuzum amaldorlarining turli vaj-sabablar bilan turkiy xalqlarning, jumladan, o'zbek millatinig yagona adabiy til ostida birlashishlarini sira ham xohlashmaganliklarini o'z vaqtida anglaganligi bois oqilona ish yuritgan. Adib o'sha davrdagi ijodkorlarni endigina shakllanayotgan yangi o'zbek adabiy tilida, ya'ni hamma o'zbeklar uchun tushunarli bo'lgan shaklda yozishga da'vat etgan va o'zi bunga rioya etgan holda boshqalarga namuna bo'la olgan. Shu ma'noda u o'zbek romanchiligiga asos soldi. Yangi o'zbek adabiy tilida bir qator asarlar yozdi. Nafaqat adabiy til, balki matbuot tili va uslubining shakllanishiga ma'lum darajada hissa qo'shdi. Hatto lug'atlar tuzish singari ishlarda ham faol qatnashdi. Shu bois uning nafaqat asarlarini, balki hozirgi o'zbek adabiy tili va milliy matbuoti rivojidadagi xizmatlarini, xususan, adib asarlari tili va uslubini yanada chuqurroq o'rganish va tadqiq etish filologiya fanining dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 19-oktabridagi "O'zbek tilining davlat tili sifatini, nufuzi va mavqeni tubdan oshirtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF -5850-sonli Farmoni \ \ Xalq so'zi gazetasi, 2019 -yil, 19- oktabr

ГАФАРОВ, Н. У. (2014). Джадидизм в Средней Азии в конце XIX в. - начале XX в. АДД. –Душанбе.

КОСИМОВ, Б. (1992) Исмоилбек Гаспиринский. Тошкент.

АБДУАЗИЗОВА, Н. (2000). Туркистон матбуоти тарихи.- Тошкент.

ШАМСУТДИНО, Р.Т., КАРИМОВ, Ш.; УБАЙДУЛЛАЕВ, Ў. (2003). Ватан тарихи. (XVI аср -XX аср бошлари) Иккинчи китоб.- Тошкент :Шарк.

АБДИРАШИДОВ, З. (2011). Исмаил Гаспринский и Туркестан в начале XX века: связи-отношения-влияние.- Ташкент: Akadempnashr.

Қодирийни қўмсаб.- Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти,1994.

“Муштум” журналининг 1924 -1929 йиллар сонлари.

ЧОРИЕВА, З.Т. (2000). Абдулла Қодирийнинг “Ўтган кунлари” романидаги мактубларнинг луғавий-маъновий ва услубий хусусиятлари.НДА.-Тошкент.

ҚОДИРИЙ, Ҳ. (1983). Отам ҳақида.-Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.